УДК 2-283(477)"13/16"

ТЕМА ПРОДЕРЖАВНИЦЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ XIV – XVI СТ. У ТОДІШНЬОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ

Корпанюк М.П., д.філол.н., професор

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Студія присвячена висвітленню теми національно-визвольного та державотворчого руху в Україні в XIV – XVI ст., відбитого в тодішньому національному літописанні.

Ключові слова: літописання, образи історичних діячів, національно-визвольний рух, державотворчість, селяни, князі, козаки.

Корпанюк. М.П. ТЕМА ПРОГОСУДАРСТВЕННЫХ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ XIV – XVI ВВ.В ТОГДАШНЕМ УКРАИНСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ ЛЕТОПИСАНИИ / Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды.

Статья посвящена исследованию темы национально-освободительного движения и нового построения государственности в Украине в XIV – XVI вв., изображённого в тогдашнем национальном летописании.

Ключевые слова: летописание, образы исторических деятелей, национально-освободительное движение, строительство государственности, крестьяне, князья, казаки.

Korpaniuk M.P. THEME OF STATE NATIONAL AND LIBERATION MOVEMENTS OF THE XIV – XVI-th CENTURIES IN THOSE TIMES UKRAINIAN CHRONICLE / State Pedagogical University, Ukraine.

The article is dedicated to the research of the theme of national and liberation movements and new construction of the State system in Ukraine in XIV – XVI-th centuries reflected in those times national chronicle.

Key words: chronicle, images of historical figures, national and liberation movement, construction of the State system, peasants, princes, Cossacks.

Із падінням Київської держави в 1240 р. розпочинається новий етап її розвитку та протиборства з монголо-татарськими завойовниками, очоленим видатним державним діячем і полководцем Данилом Романовичем Галицьким. Завзята державницька діяльність князівської гілки Романовичів увінчалася успіхом – їхня держава – Галицько-Волинське королівство – повнокровно розвивалася до 1340 року, активно протидіючи загарбницьким планам польських, угорських королів, золотоординських ханів, литовських князів.

У Супрасльському, Волинському літописах ця доба з нашої історії висвітлена скупо. Науково-історична література також неналежно опрацювала її, тому метою даної студії є потреба привернути увагу вчених-гуманітаріїв до неї, віддати належну шану тодішнім історичним діячам, котрі як дійсно національні герої вели вперту боротьбу з різними загарбниками, не лише обороняючи свої землі, народ наш від їх зазіхань, завоювань, але й вперто намагалися відновити втрачену державу повноправною європейською монархією, законною спадкоємницею Київської Русі.

Тодішні літописні твори пунктирно звертають увагу на трагічний динамізм протиборства українців із нападниками, на всестановий (всенародний) опір загарбникам, на факти появи видатних історичних діячів з-поміж князівсько-боярського та селянського станів.

Створені образи національних героїв XIV – XV сторіч, котрі завзято воювали за визволення Вкраїни від завойовників, є гідними попередниками козацького лицарства на політичному, військовому, духовному, культурному поприщах. Їхні образи унаочнюють патріотизм і жертовну відданість предків державницькій ідеології, котра надихала їх на постійну боротьбу з ворогами, що сунули в Україну з усіх боків.

Проти завойовницько-колоніальних посягань Польщі на Вкраїну в добу розвитку Галицько-Волинського королівства спрямована мілітарно-оборонна діяльність галицького правителя Дмитра Дедька у 1340-1344 рр. Він, прагнучи зберегти незалежність свого краю, низкою дипломатичних заходів зумів викрити дворушницьку політику польського короля Казимира стосовно України. У його діяльності проглядаються творчо засвоєні риси досвіду українських князів з попереднього часу.

Загарбання Галицько-Волинського королівства Польщею, прагнення підкорити цю державу притаманне й господарям Молдови, королям Угорщини. Загострення соціальних негараздів у Прикарпатті, Покутті зумовило вибух у 1490 р. селянської війни (повстання) проти колонізаторів, очоленого Іваном Мухою. Його повстанці взяли під свій контроль майже все Прикарпаття. Цей рух покликаний був нагадати завойовникам, хто господар у своїй хаті. Він довів, що українське селянство, за належної організації протестної боротьби, здатне стати потужною політичною й визвольною силою. Хоча повстання й було придушене військами галицького старости М.Ходецького, воно значно вплинуло на формування

суспільно-соціальної свідомості усіх верств народу, тому вже в 1491-1492 рр. далі було підтримане спалахнулим ще одним повстанням "з новою силою" під орудою Андрія Борули. Спіймані поблизу Коломиї – Муха й Борула – були знищені ворогами-завойовниками.

Із цими постатями та повстаннями пов'язані національні традиції творення образу борця-протестанта в творах героїчного епосу та літописних. Причиною їхніх нещасть зображується "не цнотливе" захоплення провідника жінкою, інтимні зв'язки з нею, тому Муха не без зради коханки був схоплений руською шляхтою [2, 172]. (Пригадайте історію О.Довбуша та космацької Дзвінки). Польська влада зумисне повстанців і керівників визвольних рухів системно дискредитувала, стверджуючи, що вони "розбійники" й перебувають на службі в Туреччині, а тому свідомо підривають устрій країни за завданнями останньої. (Нав'язування суспільству фальшивих переконань, що українці-борці з нею – зрадники, розбійники, шпигуни згодом усе більше використовувалися загарбниками в дискредитації козацтва, гайдамак упродовж XVI – XVIII ст.). Муху тодішня влада та її хроністи зневажливо називали "бандитом", "простим селянином", "холопом", "людиною хлопського роду" тощо, щоб викликати до нього відразу як до плебея, зазіхаючого на спокій та добробут у Польщі, котра жорстоко й підступно утверджувалася на українських землях, де до її влади наш народ ставився недоброзичливо. Запобігаючи небажаному протиборству, вона законні права українців на власну державу ігнорує, а борців за неї, вихідців із різних суспільних станів, оббріхує, розраховуючи, що люди їх як "не цнотливих" ігноруватимуть.

Як стверджують дослідники, "Повстання 1490 – 1492 рр. належить до найбільших народних виступів кінця XV ст. на Україні. Хронологічно воно майже збігається з появою у південних степах українського козацтва, а в районі Карпат – легендарного опришківства. Це свідчить, що у розвитку визвольного руху розпочався якісно новий етап, котрий характеризувався масовими виступами селянства проти соціального гніту і політики національно-релігійної дискримінації, яку проводили на українських землях іноземні поневолювачі" [2, 174].

Дані повстання засвідчили, що наша нація, переживши політично-психологічне потрясіння через втрату держави в середині XIII ст., після підступного загарбання поляками Галицько-Волинського королівства, після завоювання значної частини країни литовцями, завдяки патріотичній діяльності всіх станів, пробудилася до активної боротьби за самоствердження на власній землі, для забезпечення законних своїх прав на свободу й незалежність. Знаменно, що в цей час активно проходив процес утвердження й козацтва в політико-соціальному бутті України як ще одного вагомого чинника боротьби для забезпечення прав і свобод рідного народу, демократизації суспільно-активних його верств. Відрадно, що саме селянство стає ініціатором боротьби із загарбниками та кріпосниками, що воно найактивніше долучилося до формування козацького війська, тим самим накресливши перспективу історичного розвитку нації та боротьби за національно-соціальне визволення. Визвольні дії українського селянства проти панування Польщі в нашій країні спричинили підтримку їхнього руху Молдовою та Туреччиною, котрі розраховували на те, що активна боротьба українців пригальмує зростання агресивної могутності Польщі. Дана співпраця, започаткована під час повстання Мухи та Борули, знайшла подальше продовження в козацькому та гайдамацькому національно-визвольних рухах XVI – XVIII ст.

Захоплюючись національною та соціальною свідомістю селянства та козацтва, котрі зіграли провідну роль і у розвиткові національно-визвольного руху з XV ст., і у відбудові держави, треба завше пам'ятати про історично-етапну роль у ньому й князівсько-аристократичного стану, котрий в XIV – XV ст. не лише відстоював право українців на свою державність у боротьбі з поляками, литовцями, але й виробив масштабну стратегію нової колонізації нашим народом південних степових просторів, полишених предками під тиском номадів у попередні сторіччя, де українська присутність на причорноморсько-таврійських рівнинах була вагомо представлена й утверджена мілітарно-господарською діяльністю берладників, бродників, уходників тощо.

Із завоюванням же Литвою України в першій половині XIV ст., як зображують літописи, розпочався не лише процес взаємозбагачення різноманітними досягненнями в культурно-мілітарному бутті, але й появи та утвердження в політичному проавтономному русі низки українсько-литовських княжих родів, щиро відданих ідеї відновлення нашої державності. Їхня "пруська" (проукраїнська) діяльність спрямована на обмеження залежності України від Литви. Особливо в цьому відзначилися діти визволителя України від монголо-татарів великого литовського князя Ольґерда. Його син – київський князь Володимир Ольґердович в II половині XIV ст. також очистив аж до моря українські землі від татаро-монголів, вів активну боротьбу разом з українськими князями Дмитром-Корибутом Сіверським і Федором Коріатовичем Подільським проти загарбницько-централістської політики великого литовського князя Вітовта у 1394-1395 рр., започаткувавши потужну опозицію з українських князів центральній литовській владі.

"Прапором Русі" в боротьбі проти Литви за автономію Вкраїни наприкінці XIV – в першій половині XV ст. був Свидригайло-Болеслав Ольґердович (Швитригайло), на рахунку якого значна кількість державобудівних заходів.

У своїй боротьбі проти Польського короля Ягайла та Великого Литовського князя Вітовта він опирався на українські сили (зокрема, на князів Федора Любартовича Волинського, Дашка Острозького, Олександра Носа), а також шукав підтримку в пруських рицарів і московського царя. Його бурхливе пригодницько-цілеспрямоване життя мало свої успіхи та поразки, позначені досягненнями ним влади Сіверського, Великого Литовського, Київського князівств, триразової еміграції. Він, бажаючи стати повноправним володарем України, а не васалом короля Польщі та Великого Литовського князя, в 1435 р. розпочав війну проти них, маючи упевнену підтримку від українських князів. Хоча в цій війні програв, але й досяг значних успіхів, витіснивши з Поділля литовські та польські війська, запанувавши на всіх просторах Волині, Поділля, Київщини, Півдня. За його правління Київ став опозиційним центром, знову столицею всієї підвладної йому Вкраїни, котрою володів упродовж 1440-х років.

Тісна співпраця Свидригайла з волинськими князями дала поштовх до аристократичного крайового поділу в Україні, збереженого аж до національно-визвольної війни під орудою Б.Хмельницького.

Традиції Київських володарів Володимира й Свидригайла Ольґердовичів продовжили їхні наступники. Виразним автономістом у своїй діяльності був і Олелько Ольґердович, Володимирів син. Будучи Київським і Подільським князем, володів майже всією Україною, в якій розвивалася реальна автономна влада, був забезпечений належний рівень життя.

Із 1454 р., після смерті Олелька, володарем України став Семен Ольґердович до 1470 року. Він також був повноправним володарем, якого молдавсько-українські літописці називають "Київським царем". Опираючись на доробок своїх попередників, Семен Ольґердович активно розбудовував замки-фортеці на південних землях України, закріплюючи їх за собою. Для досягнення мілітарної могутності він бере під власну опіку різні кочові степові народи, європейських рицарів, які, поселившись на наших землях, влилися в український етнос, й відомі під назвою "Семенові люди" [3, 154].

Князь Семен Ольґердович у своїй політичній, господарській, культурній та міжнародній діяльності діяв так, як його попередник – Київський монарх Ярослав Мудрий. Засновуючи й розбудовуючи міста, замки-фортеці, сприяв колонізації українцями давнього й заново звільненого від кочівників, українського степу. Підтримуючи рицарство, розбудовував власні збройні сили, а відбудовуючи Києво-Печерську лавру, церкви, одержав значну підтримку від усього українського загалу. Це дало йому змогу активно розвивати династично-шлюбну дипломатію з дворами сусідніх володарів й одержувати від них підтримку, що сприяло зміцненню його позицій в боротьбі з польсько-литовськими володарями.

Згуртована в столітній боротьбі з литовськими володарями-централістами автономно зорієнтована українська аристократія після смерті Семена Ольґердовича вирішила взяти центральну державну владу в свої руки, доручити Київському князеві Михайлові Олельковичу берло Великого Литовського князя. Такий намір, який був підтриманий антипольськими силами в Литві та Білорусі, зазнав провалу, а його організатори були страчені. Зі смертю Михайла Олельковича закінчилася доба української автономії в складі Великого Литовського князівства, було ліквідоване Київське князівство як її символ і юридична основа, на місці якого було створене Київське воєводство, очолюване вірними Литовському володареві воєводами-литовцями.

Об’єднавшись з українською аристократією, частина польських княжих родів, наснажена історичним минулим України та станово-корпоративними потребами, стала потужним національним чинником в обороні традицій нашої державності. Про їхню діяльність з пролитовських засад розповідається в Західноруському (Литовському), Супрасльському, Короткому Волинському літописах – пам’ятках національної літератури XIV – XVI ст.

Автором Короткого Волинського літопису була духовна особа з Володимира (Волинського), з-поміж оточення місцевого єпископа. У статті під 1481 роком він розповідає: "Мєсяца августа 30 король польській і літовській Казимир повелі стяти князя Михайла Олельковича а князя Івана Юр’євича; вина їх богу єдиному свідущу; при воєводі віленьском – пану Олехну Судимонтовичу а троцькому пану Мартину Кгастовьтовичу" [1, 122]. Це літописне мікрооповідання документує таємність змови українсько-литовських діячів у підготовці державного перевороту на користь відновлення нашої держави.

Загострення протиріч поміж українською аристократією та центральною литовською владою, як відображають ці літературні пам’ятки, призвело до поширення серед її частини промосковських симпатій, котрі завершилися "підданством" цареві чернігівських удільних князів Одоєвських, Воротинських, Масальських, які, відходячи під московське берло, відірвали від України міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль та навколишні землі, приналежні князям. Спроби литовської влади повернути їх назад виявилися безрезультатними. У цьому сепаратному напрямі діяло чимало тодішніх аристократичних родів, поміж ними зародилося в 1508 р. повстання під орудою магната Михайла Глинського, котрий після його поразки втік до Москви й там був ув’язнений царем.

На противагу цьому, промосковсько-руйнівному для України, рухові частина нашої аристократії та шляхти зосередили свою енергію на розбудові козацького війська, котре започаткувало свою історію як степових поселенців із утікачів ще з Княжої доби (берладників, бродників, уходників). З освоєнням ними українського степу в XIV – XV ст. там розбудовувалися замки-фортеці, міста, котрі посилили процес "покозачення, підтримуваний старостами цих поселень. Значну роль в розбудову козацтва як рицарського стану внесли черкаські старости Євстахій Дашкевич, Семен Полозевич, Криштоф Кмітич, Богдан Глинський; хмельницький староста – Предслав Лянцкоронський; барський староста – Бернат Претвич; київські воєводи Юрій Пац, Дмитро Путятич. У розбудові Запорізької Січі найбільша заслуга черкаського й канівського старости князя Дмитра Вишневецького (Байди), епічно оспіваного в народній думі.

Рицарський дух і мораль, мужність і патріотизм, характерні для легалізованих козаків, а їхня вишколеність, жертовність у боротьбі з татарами й турками породили козацький культ в тодішньому українському аристократичному середовищі, вихідці з якого мали за честь воювати у цьому війську, розбудовувати й очолювати його. У XVI ст. козацькі війська очолювали гетьмани – князі Дашкевичі, Вишневецькі, Глинський, Ружинські. Із зростанням ролі та значення козацтва в житті нашої нації, з поповненням їхніх лав вихідцями з різних станів і країн, з набуттям вагомого військово-політичного досвіду, поміж козацькими масами виховується власна військово-рицарська шляхта, котра спрямувала Запоріжжя в державотворчо-демократичне русло, створивши в межах Речі Посполитої, за влучним висловом М.Костомарова, а за ним і К.Маркса, "християнську козацьку республіку" з повнокровними атрибутами, законами й звичаями державного утворення.

Чим глибше удосконалювався державницько-політичний устрій і сила Запорізької Січі, тим вона глибше входила в конфронтацію з польською, московською, турецькою, татарською монархіями, а дана конфронтація вимагала поширення й зміцнення впливу січовиків на свідомість як свого, так і сусідніх народів, що й формувало стратегію та тактику запорізьців. Їхні республіканські ідеї та практика, випереджаючи час, були гаслом для національно-визвольної боротьби, з одного боку, а з другого, налаштовували проти Козацької держави сусідні монархії, котрі то самостійно, то об’єднавшись поміж собою, підтримувані внутрішніми кар’єристами й пристосуванцями, допомогли знищити її. Правда, найзавзятіші супротивники України – Польська Річ Посполита та Крим, допомагаючи Московії знищити Україну після нашого падіння й самі занапастились, повторивши помилки козацьких кар’єристів і ворохобників – розпалювання внутрішніх чвар.

Отже, тема продержавницьких національно-визвольних рухів XIV – XVI ст. в тодішньому національному літописанні висвітлена коротко та скромно, але вона звертає увагу дослідників на потребу поглибленого "шурфування" текстів пам’яток, фольклорних творів, документів, свідчень іноземних джерел, щоб якнайдосконаліше пізнати джерела національної історії, шляхи та досвід формування й козацької національно-визвольної боротьби.

На відміну від магнатерії кінця XVI – XVII, другої половини XVIII сторіч, котра переважно пішла на співпрацю із ворогами України, а із селянством не дуже рахувалися навіть козаки, селянство й аристократія XIV – XV сторіч, як бачимо, були рушійними силами національно-визвольного й державотворчого руху. І цей історичний досвід, засвоєний козацтвом, був одним із джерел формування і його, козацької, свідомості, і нашої національної самосвідомості, зреалізованих у відновленій державі в результаті Хмельниччини 1648-1657 рр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волынская краткая летопись // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1980. – Т. 35. – С. 118-127.
2. Котляр М. Селянин із Покуття (Муха) / Котляр М., Смолій В. // М.Котляр, В.Смолій. Історія в життєписах. – К.: Час, 1994. – С. 168-174.
3. Яковенко Н. Володимир Ольгердович; Свидригайло Ольгердович; Олелько Ольґердович; Семен Ольґердович / Наталія Яковенко // Історія України в особах: IX – XVIII ст. / В.Замлинський, І.Войцехівська, В.Галаган. – К.: Україна, 1993. – С. 144-155.